

A VESZPRÉM MEGYEI MÚZEUMOK
KÖZLEMÉNYEI

26
2010

SZERKESZTŐ:
RAINER PÁL

VESZPRÉM, 2011

TARTALOM

Bevezetés		9
ZSOLDOS Attila:	Vár, város, ispánság és megye – Veszprém az Árpád-korban	11
KARLINSZKY Balázs	Királyi vár – magánvár. A tihanyi vár a XIV. században	25
PAÁL József	Hegyesd vára. Rekonstrukciós elképzelések	37
FÜLÖP András – HORVÁTH Richárd	Somló vára. A történeti források és az alsó várban folytatott régészeti kutatások eredményei	43
GERE László	A szigligeti vár régészeti kutatása 2002–2008. Háromosztatú ház a felső vár középső részének keleti oldalán	61
VIZI Márta	Kályhák a szigligeti várban. A keleti-középső háromosztatú ház kályhacsempéi	81
RÁCZ Miklós	A sólyi református templom régészeti kutatásának eredményei (2004, 2008–09)	103
RAINER Pál	Középkori plébániaépület(?) Szentkirályszabadján	111

KIRÁLYI VÁR – MAGÁNVÁR A TIHANYI VÁR A XIV. SZÁZADBAN

A tihanyi félszigeten egykor állt vár nem ismeretlen a történeti és régészeti szakirodalomban. A török korban végvárrá alakított egykori bencés monostor a dunántúli végvárvonal része volt, a hódoltság és a királyi Magyarország között természetes határt képező Balaton legszűkebb pontján a rév védelmében töltött be fontos szerepet. Talán meglepő, hogy a középkorban a félszigeten állt várat nem lehet egyértelműen a monostorhoz kötni, legalábbis a XIV. századi okleveles és régészeti adatok szerint. Jelen tanulmány is ezt a korszakot vizsgálja, amikor egymás mellett párhuzamosan (?) létezett a félszigeten egy királyi vár, amelyben királyi várnagyokat találhatunk, a hozzá tartozó birtokrészekkel, tartozékokkal, és a bencés monostor, amelynek apátja hosszas küzdelem után jutott a vár birtokába a század végén úgy, hogy a vár tartozékait korábban is háborítatlannak tűnően bírta. Egy XVI. század eleji okleveles forrás ugyanakkor már egyértelműen fogalmaz a vár és az apátsági épületegyüttes viszonyáról: a vár, *amelyben* a monostor található.¹ Ez a vár lesz a későbbiekben végvárrá váló „tihanyi vár”.

A tihanyi végvárból napjainkra nem maradtak fenn romok, így annak története el is kerülte a XIX. században meginduló, kezdetben inkább romantikus, majd mind tudományosabbá váló várkutatás figyelmét. Mivel a középkori település sorsa elválaszthatatlanul összefonódott a félszigeten a XI. században alapított bencés monostoréval, így a várról először a bencés rend hazai történetét földolgozó mű keretein belül esett szó.² Erdélyi László monumentális munkája ugyanakkor – mint a korban szinte valamennyi tudományos igényű összegzés – az okleveles források földolgozatlansága folytán korlátozott mennyiségű adatot használhatott csak föl, így mindenképpen újabb vizsgálatokat érdemelt. Ugyanakkor a szerző szinte példátlan körültekintését méltatja, hogy lényegében a monostor történetén belül az általa vázolt vártörténet máig megállja a helyét. Amire a szerző a rendtörténet kapcsán nem tért ki, azok közül is jelentős arányban van az adatok azon halmaza, amelyek inkább társadalomtörténeti vonatkozásúak, vagy egy-egy nemesi, bárói család történetéhez tartoznak.

A monostor és a vár történetének kutatása szempontjából szerencsés helyzetben van a kutató, ugyanis Holub József több szempontból is vizsgálta az egykori Zala vármegye középkori történetét.³ Alapvető forrásul használhatóak lettek volna még Csánki Dezső történeti földrajzi kötetei, azonban Csánki adatai a legtöbb esetben megegyeztek Erdélyi és Holub adataival.⁴

A történettudomány és régészet egymásra utalt egy olyan vár kutatásában és történetének rekonstruálásában, amelynek felszínén látható nyomai nem maradtak. A régészetileg nem megalapozott történeti következtetések nem állják ki a kritikát, és a régészet számára is elengedhetetlen a leletek megfelelő történeti kontextusban történő elhelyezése. Utóbbi tudomány Erdélyi művét – de csak azt! – tekintette alapvető jelentőségűnek. Már a kötet megjelenésének évében sor került azonban Erdélyi egy másik munkájának a megjelenésére is, amelyben a szerző a Rendtörténetben szereplő oklevelek hitelességét vetette kritikai vizsgálat alá.⁵ Ez a mű, talán nehéz hozzáférhetősége miatt, de a későbbiekben elkerülte a kutatók figyelmét mind a régészeti, mind a történeti feldolgozásokban, és a hibás adatok rendre előkerültek a későbbi rendszerező munkákban is.⁶

Lokalizáció

A források és régészeti kutatások szerint napjainkban is számos erődítés figyelhető meg a félszigeten. A probléma, vagyis a vártartozékok és a vár párhuzamos királyi és rendi birtoklása miatt érdemes számba venni ezeket abból a szempontból, hogy melyek jöhetnek számításba, mint a vizsgált XIV. századi vár helyszínei.

Az erődítések közül elsőként érdemes megemlíteni a félsziget bejáratánál a római korban létrehozott árkot, amely egy csatornával vágta el a félszigetet a parttól. Ezt az árkot még a XVIII. században is használták, csapóhíd vezetett át rajta.⁷ A régészeti leletek tanúsága szerint az árkok szomszédságában ma látható sáncolások XIX. századi erődítési munkák nyomait is tükrözhetik.⁸ Ennek a sánc- és árokrendszernek a létezését okleveles források is bizonyítják: az 1211-es, II. András-féle tihanyi birtokösszeírás is említett egy,

a félsziget területén található tavat, amely a „régí idők kezei által épített falon belül” található.⁹ Egy 1416-os, az apátság és a veszprémi káptalan között a tizedekért folytatott pereskedés során említene árkon és falon belüli területeket.¹⁰ Ugyancsak ehhez az árokhoz és falakhoz kapcsolódhat annak az őrtoronynak az alapja is, amely már az új évezredben került napvilágra. Ez nem messze található az egykori Apáti nevű középkori falu templomának ma is látható romjaitól, s azonosnak tekinthető az 1781-es katonai felmérés térképén a félsziget bejáratánál található romokkal, amely az Apátit kerítő fal tornya lehetett.¹¹

Egy másik erődített hely az apátság mai tömbjétől észak-északnyugatra található stratégiai fekvésű Óvár-hegy. Északi pontjáról kitűnő kilátás nyílik ugyan- is a félsziget bejáratára, s a kiemelkedés természetes meredeksége folytán is kiváló védelmet nyújthatott. Fölmerülhet lehetőségként, hogy bronzkori előzmények után az aránylag nagy kiterjedésű fennsíkon az erődítéseket a XIII. század előtt mentsvárnak építették, azonban régészeti leletek ezt nem támasztják alá kellőképpen: a régészeti topográfiában nincs említés középkori leletekről.¹² A fennsík mai kutatására kevés lehetőség nyílik, lévén a terület sűrűn beépült. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy az ezredfordulón az építkezéseket megelőző szondázó ásások két alkalommal is középkori leleteket hoztak felszínre, többek között egy Árpád-kori sánc kőpakolását is.¹³ Mindenesetre talán nem túl nagy merészség azt feltételezni, hogy a védelmi szempontból kiváló helyen elterülő fennsíkon a sáncok mai, s szintén nem jelentéktelen nagyságuknál magasabban állhattak, s ily módon szinte természetes védelmi helyként szolgálhatták a honfoglalók megtelepedését is. Figyelembe kell azonban azt is venni, hogy a középkor első felében Tihany nevű település nem létezett: a félszigeten a források alapján három településközpont képe bon- takozik ki. Az egyik a már említett Apáti nevű falu, a másik a révnél található Újlak, a harmadik a monostor alatt később, 1211 után kialakult település, ez utóbbit csak elhelyezkedése folytán lehet kapcsolatba hozni az Óvár-heggyel. Elgondolkodtató továbbá, hogy az apátsági templom 1822-ben készült főoltárképén a tihanyi vár a templomtól északra található.¹⁴

A török elleni védekezésben a masszív kőépülettel bíró monostoregyüttes megerősítése volt a legkisebb költséggel járó munka, így az apátság épülettömbje körül alakult ki a török kori végvár. Ezt támasztják alá a XVI–XVII. században készült ábrázolások és felmérések, valamint az 1980-as évek eleji régészeti feltárás is. Feltárt leletek alapján az ásató a kővár felépítését a kőfalak alapozásával együtt az 1550–60-as évekre tette.

Ugyanakkor szerinte a 12. századtól biztosan valami- lyen mesterséges árok, sövény és palánk vehette körül a monostort.¹⁵ A felépült XVI. századi tihanyi végvár a dunántúli végvárvonal balatoni erősségei közül az egyik, a balatoni átkelést felügyelő őrhely volt. A török kiűzését követően a császári hadvezetőség 1702-ben a többi dunántúli várhoz hasonlóan a tihanyi véghelyet is leromboltatta. Érdekesség, hogy Bél Mátyás, aki minden bizonnyal az 1720-as években utazta be a környéket, befejezetlen Zala vármegyei leírásában még jelen időben beszélt a várról.¹⁶ Ha ekkor még állt is a vár, a század derekán biztosan elpusztult: az apátság mai épülettömbjének 1754-ben megkezdett építéskor a végvár köveit is fölhasználták.

A félsziget erődített pontjai közül az utolsó a Csúcs-hegyen található torony. A hegy a félsziget legmagasabb pontja, ahonnan, a monostornak helyet adó dombbal ellentétben, nemcsak az egész félsziget belátható, hanem a Balaton északi partja is Akalitól Füredig. Nem elhanyagolható szempont ez úgy, ha figyelembe vesszük, hogy a vár birtokainak és tartozékainak 1392-es fölsorolásában említett falvak, kevés kivétellel, szemmel tarthatóak voltak innen.¹⁷ A toronyról a régészek első beszámolóí alapján elterjedt, hogy római eredettel bír, ezt azonban a későbbi terepbejárások nem támasztották alá. Először öt-, majd négyszögletű torony falmaradványait tárták föl, amelynek ma is tisztán kivehető, 1–2 méteres mélységű és 8–9 méter szélességű árka körül Árpád- és bronzkori edénytöredékek kerültek felszínre. Mindezek alapján a torony építését a régészet a XI–XIII. századra datálja, amely ennek megfelelően a legutóbbi műemléki összefoglalóban is Árpád-koriként szerepel.¹⁸

A vár története a XIV. század végéig

A tihanyi bencés monostor 1211-es birtokösszeírása ugyan elég részletesnek mondható, de abban az egyes tartozékok meglehetősen bő felsorolása közt a vár még nem szerepel.¹⁹ A tatárok pusztításáról fennmaradt, a pápai udvarba írt beszámoló már megemlíti Tihanyt is azok között a várak és megerősített helyek között, amelyek ellen tudtak állni a rablásnak. A levélben felsorolt erősségek egy része a korai ispáni várak közé sorolható, a többi jórészt a nyugati határszélet őrző várak. A felsorolt helyek harmadik csoportjába tartozhat Pannonhalma és Tihany is, melyek monasztikus rendi monostorok voltak.²⁰ A vár első okleveles említése a tatárjárás után, 1267-ből való.²¹

A XIII. század végére az apátság elveszítette a vár fölötti birtoklást; a XIV. században, az Anjou uralko-

an valami-
hetette körül
nyi végvár
i közül az
olt. A török
702-ben a
éghelyet is
s, aki min-
a környé-
még jelen
is a vár, a
g mai épü-
r a végvár

s a Csücs-
legmaga-
adó domb-
belátható,
edig. Nem
nbe vesz-
k 1392-es
el, szem-
régészek
eredettel
a támasz-
rony fal-
n kivehe-
ségű árka
ültek fel-
égészet a
élelően a
-koriként

sszeírása
az egyes
vár még
aradt, a
Tihanyt
s között,
lben fel-
ak közé
őrző vá-
tartozhat
us rendi
ése a ta-

te a vár
uralko-

dók alatt folyamatosan királyi kézen volt a vár, s majd csak a XIV. század végén, egy újabb dinasztia-váltást követően kerül vissza ismét az apátság tulajdonába. Egy 1300-ban kelt oklevél szerint a környéken birtokos Turul nb. *Tapolcai Lőrinc fia Lőrinc* volt korábban a tihanyi várnagy, aki a Rátót nb. Gyula fia Demeter szervienseivel a király hűtlen alattvalói ellenében tört a veszprémi püspök Kál nevű falvára.²² A veszprémi püspökök a dunántúli Kőszegi-Csák rivalizálásban is részt vettek, hol mint passzív, hol mint aktív felek. Ennek eredményeképp az apátság az 1270-es évek zűrzavaros viszonyait követően 1276-ban szegénysége folytán az esztergomi érseki joghatóság alól valamennyi birtokával együtt a veszprémi püspök uralma alá került.²³ A püspök és a Tapolcaiak közti konfliktusok sem voltak új keletűek. 1290-ben az említett várnagy apja, Tapolcai Lőrinc comes, mint a település kegyura, a tapolcai szolgálonépeket a veszprémi püspök joghatósága alá bocsátotta vissza, s egyúttal a tapolcai vásárvám felől is megegyezésre jutottak.²⁴ A korszak zavaros belpolitikai viszonyai közepette kerülhetett a tihanyi vár is valamiképpen világi várnagy irányítása alá. Jellemző módon az 1267-es, a vár első említését tartalmazó oklevél 1297-ben Lodomér esztergomi érsek által kelt átírása is kihagyja a pápai bullából a várra vonatkozó félmondatot, amit értelmezhetünk úgy is, hogy a vár ekkor már nem volt a rend birtokában.²⁵

Ezt követően Anjou Károly királyságának első évtizedeiben eltűnik a vár a szemünk elől, s csak a királyi uralom konszolidációját követően, 1326-ban került elő ismét, ekkor már mint királyi vár. Az Anjouk új birtokpolitikájának megfelelően nem került örök adományként világi földesúr tulajdonába, hanem egyes – főként udvari – méltóságokhoz kötődően mintegy szolgálati birtokként, honorként tűnt föl a forrásokban. A várnagyságot azonban nem feltétlenül csak későbbi bárók, hanem az egyes honorbirtokosok familiárisai is betöltötték, akik uruk szolgálatában adott esetben korábban más várak irányítását is ellátták.²⁶

Az első ismert várnagy 1326-ból *Veres László*, aki egyben tolnai ispán is volt.²⁷ Ispánsága összefüggésben állt a Nyugat-dunántúli Kőszegi territórium kialakulásával: már 1276-ban Kőszegi nemből származott a veszprémi püspök (Péter, 1275–1288).²⁸ 1301 után már az új dinasztia ellenlábasai között találjuk a dunántúli vármegyék ispánságára támaszkodó Kőszegi-klánt. A királyi várnagyság összefüggésben lehetett a polgárháborús időkben idegen kézre került királyi birtokok visszaszerzésével, amelyben az uralkodó ágensei az egyes megyékben várnagyságot betöltő udvari emberek, lovagok voltak. Az oligarchák uralmát apránként, de kérlelhetetlen következetességgel fölszámoló I.

Károly politikája a várispánok személyén keresztül is nyomon követhető. A Zala megyei ispánságot viselő Kőszegiekkel több hullámban ütközött meg a király. 1316 tavaszán a Balatontól délre eső Kőszegi birtokokat, János volt lovászmester uradalmait szerezte meg. Volt famulusa, Bogár István első közt hagyta el Jánost, és jutalmul megkapta a királytól Tolna megye ispánságát. 1322-ben Veres László követte őt a Tolna megyei ispánságban, aki 1326-ban nemcsak comesként, hanem tihanyi várnagyként is feltűnik. 1317-ben Kőszegi András vesztette el többek között zalai ispánságát is, amit rokona, Kakas Miklós kapott jutalmul, akit 1322-ben mozdított el a király pozíciójából, végleg megtörve ezzel a Kőszegi-klán zalai hatalmát.²⁹ Az új ispán Köcski Sándor lett, aki Kőszegi András bukásakor állt Károly mellé, s ugyanő lett korábbi ura bukásakor Pannonhalma várának várnagya. Hasonló lehetett a sorsa a Pannonhalmánál kisebb tihanyi bencés apátságának is: ahogy Vönöcki Sándort találjuk, mint Kőszegi familiárist a pannonthalmi vár élén,³⁰ úgy a Kőszegiek uralma alatt minden bizonnyal szintén általuk kinevezett várnagy irányíthatta Tihany várát is. Az analógiák alapján feltételezhetően Veres László is Károly jóvoltából kaphatta meg a tihanyi várnagyságot.

A konszolidáció megvalósulásával párhuzamosan Károly honoradományozási politikájában is változások történtek. Az 1320-as évek közepe előtt az egyes várakat igyekezett megbízható, de létszámát tekintve nagyobb számú hívének kezeibe juttatni, akik ezt követően mint királyi várnagyok irányították azokat, így képviselve a király hatalmát a vár uradalmában. Ezek a várnagyok, például Köcski Sándor vagy Zólyomi Doncs mester az egyes oligarchák korábbi familiárisai közül kerültek ki, akik jó időben csatlakoztak az uralkodóhoz, részben saját céljaik miatt, részben mert már korábban sem jó szívvvel, önként álltak a tartományurak kíséretébe. Ez a politika változott aztán meg az oligarchák elleni háborúk lezárultával. A király a harcok során megjutalmazott és az időközben gyakran elhalt várnagyok helyét egyre kevesebbszer töltötte be hasonló rangú hívével. Helyette a várakat az „illetékes ispánnak rendelték alá, és így nagyobb, jobban irányítható egységekbe tömörítették” azokat.³¹ Ezek a nagyobb egységek már a vármegyék ispánjainak hatáskörébe tartoztak, akik az egyes várak élére saját familiárisait ültették, ugyanúgy, ahogy korábban Károly is saját kísérete között osztotta ki a várnagyságokat. Az egyes megyék irányítását pedig gyakran összevonta az uralkodó, nagyobb területi egységeket keltve így életre, amelyeket egy-egy bárói hivatal honorként osztott ki; néhány összevont megye ispánsága tartósan bizonyult az Anjouk korában, néhányat csak ad hoc jelleggel egyesítettek.

A következő várnagyok ennek a megváltozott hatalmi politikának a haszonélvezői voltak. Az első közülük *Magyar István*, 1346-ból.³² A Magyar István és Magyar Pál gimesi várnagy közti rokonság nem tisztázható megnyugtatóan.³³ Lehetséges, hogy István Pál mester fia volt, ennek ellentmondani látszik azonban az a tény, hogy amíg 1338-ban Pál fia Domokos lovag szerepel a királyi udvarban, addig István nem. Lehetséges, hogy nem apa-fiú, hanem testvéri vagy más rokoni viszony volt közöttük, mindenesetre ketjük pályafutása több ponton összekapcsolódott: István 1337-ben, 1339-ben és 1342-ben is Pál gimesi alvárnagyaként tűnik föl a forrásokban.³⁴ Kapcsolat mutatható ki Pál és István között a Dunántúlon is. Magyar Pált 1327-ben gimesi várnagyként a Zala megyei királyi és királynéi birtokok fölkeresésére és visszaszerzésére küldték ki,³⁵ ezt követően pedig dunántúli birtokszerzéseiről szólnak a források: 1328-ban a zalai Páhot, nem sokkal később a Komárom megyei Konkolyt szerezte meg. Köcski Sándor országbíró rokonságából házasodott, felesége az a Nádasd nb. Margit, aki az országbíró fiának, Györgynek az özvegye volt. A házassággal az 1332-ben fiúsított asszony birtokaira is rátehetette a kezét.³⁶ A dunántúli birtokpolitikába illeszkedhet a tihanyi várnagyság megszerzése is, a király várnagyával, egyik kedvenc híve kinevezésével az amúgy kisszámú Zala megyei uralkodói birtokot kívánhatta ellenőriztetni.

A következő ismert várnagy *Dörögdi Kilián fia András*, aki Paksi Olivér tárnokmester várnagyaként töltötte be tisztségét.³⁷ Esetükben báró és familiárisa területről független együttműködésének példáját láthatjuk, ugyanis 1340-ben már szintén együtt szerepeltek: Paksi ekkor zólyomi ispán, András pedig (Zólyom-) Lipcse alvárnagya volt.³⁸ Nem kerülhető meg esetükben a királyné személye, mivel Paksi 1336–60 között a királyné udvarbírájának tisztségét töltötte be, majd ezzel párhuzamosan két ízben királyi tárnokmester is volt.³⁹ Ott volt vele az udvarban András mester is, akit 1350-ben altárnokmesterként említettek,⁴⁰ s ebben a minőségében lett tihanyi várnagy: feltehetőleg Paksi Olivér személyéhez kapcsolódóan kaphatta meg a várat. Ezek után nem meglepő, ha András mester tihanyi várnagyként – mint olyan úr familiárisa, aki a királynéi udvarban is méltóságot visel – Erzsébet királyné prokurátoraként vett részt egy birtok adásvételében.⁴¹ András környékbeli birtokokra is szert tett: 1340-ben a Zala megyei Dencs, 1350-ben pedig a Veszprém megyei Tótvázsony birtokokat kapta a királytól.⁴² Paksi ragaszkodása kipróbált hívéhez nem egyedülálló jelenség: soproni ispánsága idején (1353–55) például az a Szarka Miklós mester volt az alispánja, akit magával

vitt új, az ország másik felén található ispánságába, a szatmárba is (1355–60).⁴³

Az Anjou uralkodók arisztokráciájának utánpótlása egyrészt azokra a volt oligarcha familiárisokra épült, akik jó időben és jó helyen – fölismerve a központi hatalom erősödését – tudtak kiválni korábbi uruk kíséretéből, s csatlakozni a királyhoz. A királyi udvar – kiegészülve a királyné rangban talán valamivel halványabb udvartartásával⁴⁴ – alkotta a bárók krémjét, az uralkodó legfontosabb hívei mind valamilyen udvari rangot viseltek, legyen az akár bírói vagy más kormányzati hivatal. Az udvarban a különféle hivatalt viselő bárók mellett fontos szerep jutott az udvari lovagoknak és apródoknak, ez utóbbiak közé még nem nemesi származásúak is bekerülhettek. E két csoport alkotta az arisztokrácia igazi utánpótlását: tagjai a bárók közelebbi vagy távolabbi rokonai, valamint a homo novusok közül kerültek ki. A királynéi udvarban ugyanúgy megtalálhatóak voltak a bárókon kívül a lovagok és az apródok is, ily módon mintegy megkettőződött az ország kormányzatában potenciálisan szerephez jutni tudók száma. A két udvartartás között nem voltak éles határok, volt királynéi tisztviselők töltenek be királyi pozíciókat és fordítva. Kurcz Ágnes számításai szerint csak a XIV. századi apródok közül 87 személyből 13 emelkedett bárói méltóságra.⁴⁵

A felemelkedés egyik járható útja az ifjú nemes számára a királyi udvarba történő bekerülés volt, ahol kezdetben apródként szolgálhatott. A következő lépcsőfok az udvari lovagi státus lehetett, ami már együtt járt a *magister* megszólítással.⁴⁶ Pártfogótól, a család származásától és egyéni érdemeitől függően a további előrelépés is biztosítható volt. Valamely királyi vár várnagysága után már a bárók szintje következhetett, ahonnan még tovább lehetett emelkedni a nádori, báni vagy vajdai méltóság felé, amelyek a legtekintélyesebb hivataloknak számítottak.⁴⁷

Tipikus példája egy homo novus fokozatos fölemelkedésének a következő tihanyi várnagy, *Chuz*, vagy ahogy később ismertebbé vált, *Ludbregi János* karrierje. A család eredetileg Sopron megyében lehetett birtokos, első ismert tagja egy bizonyos Kwn, akinek fiai „csúz” Péter és Pál comesek voltak: utóbbtól származott a Zsidányi, előbbtől a Ludbregi család. Péter fia Csúz János vitte a legtöbbre a családban, aki karrierje során egészen a horvát-dalmát bánáig jutott.⁴⁸ János mester Lajos király itáliai hadjárataiban szerzett kimagasló érdemeket, 1350-ben Zalában, a Muraközben volt birtokos.⁴⁹ Jól illeszkedett zalai javaihoz a tihanyi királyi vár várnagyságának megszerzése: 1352. január 30-án említik mint tihanyi várnagyot.⁵⁰ Valószínűleg a háborúban mutatott érdemei elismerésül emel-

kedett később, 1357–58 között a horvát-dalmát báni méltóságra, amely hivatala után kapta meg a már említett Ludbreg várát a Zágráb megyei Bisztrica várával együtt. Karrierje megszakítás nélkül ívelt fölfelé tehát: Zala megyei családi birtokai mellé először megszerezte egy kisebb jelentőségű királyi vár várnagyságát, majd újabb birtokok megszerzése után bárói méltóságot töltötte be.

Szintén jellemző pályát futott be az *Osl nb. iff. Ostfi János*. Pályáját 1365-ben ő is a királyi udvarban kezdte udvari lovagként.⁵¹ Az *Osl* nem Kanizsai ágá tagjainak karrierje ismert, többen viseltek bárói rangot ekkor: Kanizsai István zágrábi püspök, testvére, István 1369-ig soproni és vasi ispán, az ő fiai közül Miklós tárnokmester, János esztergomi érsek, István pedig ajtónállómester volt az 1360-as évek végétől kezdve.⁵² Valószínűleg az ő támogatásával indulhatott János pályafutása is. 1370-ben a tihanyi és somlói várnagyságot töltötte be, majd 1375-ben a szintén az Ostfi család birtokai közelében található Borostyánkő várnagysága következett.⁵³ Még ugyanebben az évben Somogy megyei ispán, majd a következő évtől, 1376–79 között varasdi ispán lett. 1380–81-ben a vasi, a soproni, és a velük most egyesített zalai ispáni méltóságot viselte, majd 1381–82-ben trencsényi ispán lett.⁵⁴ Országos méltóságot ő sem töltött be, de rokonsága révén tagja volt az Anjouk utolsó évtizedének legjelentősebb családjainak, majd pályafutásának csúcsára a tekintélyes három nyugat-magyarországi megye irányításával ér el.

Csúsz János és Ostfi János karrierje alapján az Anjou-dinasztia regnálásának második felében Tihany szerepe egy személy politikai karrierjét tekintve minden bizonnyal valahol az alsó lépcsők között keresendő. Úgy tűnik, hogy a kisebb jelentőségű és aránylag kis jövedelmű tihanyi vár várnagyságát karrierjük elején álló személyek töltötték be, akik a későbbiekben befolyásos rangra tettek szert, s akár országos méltóságot is szerezhettek. A várnak a királyi udvarral fennálló szorosabb kapcsolata mellett szól a királynéi udvari méltóságokhoz kötődő várnagyság is, illetve az, hogy a vár nem vált egyetlen udvari méltósággal együtt járó honorrá sem.

Királyi várnagyok – rendi tartozékok?

A korszakban folyamatosan működő apátság – az apátok sora az oklevelek alapján nyomon követhető – viszonya a félszigeten álló királyi várhoz érdekes kérdéseket vet fel. Amennyiben az 1392-es ítéletlevelet vesszük alapul, akkor az abban felsorolt falvak

a királyi vár tartozékai voltak, legkésőbb a vár rendi kézre történő visszakerüléséig. Magáról a perről számos oklevél maradt fenn,⁵⁵ ezekben sorolják föl a „Tihanyvár”-hoz tartozó birtokokat. István nádor 1392. október 13-án kelt ítéletlevelében a somogyi konvent számára meghagyta, hogy hiteles emberüket küldjék ki, és az ő, illetve a nádori protonotárius jelenlétében „a már említett Tihanyvári vár és következőképp annak tartozékai ... színére” hívják össze a határosokat és szomszédokat, hogy a várat és annak tartozékait György apát és a rajta keresztül az apátság birtokába iktathassák.⁵⁶ Ezek szerint a vár uradalmába kilenc falu tartozott: a félszigeten, a falakon belül fekvő Apáti, az azon kívül található Kövesd (ma Aszófő határában keresendő), Aszófő, Örvényes, Balatonudvari, a három, középkori Dörgicse nevű falu közül minden bizonyosan Feldörgicse (amely falut a plébánia patrocíniuma után Szentpéterdörgicsének is neveznek), a szintén három településre bomló Pécsely közül Kispécsely, Balatonfüred és ez utóbbi település mai területén található Kék birtokok.

A György apát által a perben a jogai igazolására bemutatott oklevelek közül a harmadik 1392. május 27-én kelt. A fehérvári keresztes konvent ebben átirta I. Károly 1327. október 31-én kelt oklevelét, amelyben a tihanyi apátság számára visszaadta Tihany várát a hozzártatózó birtokokkal. Ez az oklevél azonban feltételezhetően a perhez készített hamisítvány volt. Mint korábban láthattuk, az 1320-as évektől az 1370-es évekig egészen biztosan királyi várnagyok álltak a vár élén, így joggal feltételezte egymástól függetlenül Wertner Mór és Erdélyi László is helyesen, hogy az oklevél hitelessége kétséges.⁵⁷ Magában az oklevélben nincsenek felsorolva a vár tartozékai. Ennek magyarázata talán az lehet, hogy ekkorra – vagy, ha György apát körültekintő módon járt el a hamisítás során és ténylegesen az 1320-as évekbeli állapotok alapján készítette a dokumentumot, már 1327-re – állandósultak a vár tartozékai, kialakult a tihanyi váruradalom, így nem volt szükséges azokat külön, név szerint megemlíteni.⁵⁸ Vagy ez, vagy a sietség – hogy a perhez hitelesnek tűnő átiratban rendelkezésre álljon az oklevél – lehetett az oka annak, hogy az apát nem vette számba tételesen a vár tartozékait. Valószínűbbnek látszik azonban, hogy a hallgatás jótékony csöndjétől remélte minél több elidegenített birtok visszaszerzését.

Azonban oklevelek bizonyítják azt is, hogy ezeket korábban, a XIV. század folyamán (is) az apátság igazgatta, értük pereskedett, azokban található jogait elidegenítette, birtokot cserélt szomszédosokkal. Egyáltalán, semmi sem utal arra, hogy a monostor itteni birtokrészei az 1390-es évek eleje előtt más, világi

birtokos kezén lettek volna. Ha földrajzi szempontok alapján vizsgáljuk a felsorolt falvakat, látható, hogy azok a monostor többi birtokához képest a félsziget közvetlen környékén helyezkednek el; már csak emiatt is érdekes, hogy az említett falvak – különösképpen a félsziget bejáratánál található Apáti, amely, mint neve is elárulja, az apátsággal szoros kapcsolatban kellett, hogy álljon – egy olyan vár tartozékait alkották, amely teljesen független volt Szent Ányos egyházától. Így talán érthetőbbé válik György apát azon igyekezete, hogy a Balaton-parti, a monostorhoz közel eső birtokokat minden áron – akár még oklevél-hamisítás árán is – visszaszerezze.

Számos olyan oklevél maradt fenn, amelyben a monostor apátja pereskedett a várhoz tartozó falvakban lévő birtokaiért. Az apát 1314-ben Feldörgicsén kapott vissza birtokokat, ugyanebben az évben az apátság papsokai jobbágya Szőlösön lévő földjét adta el a monostor engedélyével, majd 1322-ben ugyancsak Szőlösön az apátság birtokaiból adtak ki földet egy aszófői hospes-jobbágyuk halála után. Az erről szóló iratot *Oroszkői* Miklós prior, *Aszófői* Rénold officális, *Udvari* Péter fia János, *Arácsi* István comes és az apátság más nemes jobbágjai hitelesítették. Az apátság 1337-ben birtokcserét hajtott végre a veszprémi káptalannal, melyben eddigi birtokai mellé megszerezte a káptalan arácsi, aszófői, örvényesi és udvari földjeit. 1355-ben ismét az apátság arácsi birtokrészéről olvashatunk, majd három évvel később a tihanyi apátság kispécselyi birtokáról, 1360-ban ismét csak Arácsról, 1388-ban pedig Füredről és Siskéről (Papsokáról).⁵⁹ Kövesd és Szőlös esetében az egész XIV. században folyamatosan adatolhatóan a két helybéli birtokos, a veszprémi káptalan és a tihanyi monostor nemes jobbágyságairól esik szó, királyiakról pedig egyáltalán nem.⁶⁰ Apátit kivéve valamennyi birtok előfordult a későbbi vártartozékok közül, s ezekben az oklevelek szerint a tihanyi apátságnak jogai voltak.

Érdekes adalékkal szolgálnak a XIV. századi státuszperekhez a vár tartozékain lakó népek jogállásában a vár tulajdonosának személyében bekövetkező változások. A vár uralkodói kézbe kerülésével az apátság korábbi népei egy csapásra királyi alattvalókká lettek; egy királyi vár birtokain az uralkodónak közvetlenül szolgáló népek pedig magasabb rangúnak számítottak, mint az egyházi birtokon élők. A tulajdonosváltás éppen egy időszakra esik az egységes köznemesség kialakulásával a XIII. század második és a XIV. század első felében.⁶¹ Az apát és a várnagy közti sajátságos viszonyra utal továbbá egy 1373-as per, amely szerint Egyed fia Benedek, tihanyi várnagy az arácsi birtokrészek ügyében folyó perben a vár más nemes jobbágya-

ival együtt – akik mindannyian Udvariban laktak – az apát ellen tanúskodtak.⁶² Ugyancsak ebben az oklevélben olvashatunk olyan királyi kondicionáriusokról, akiket „közönségesen horonnepe-nek (!) neveznek”,⁶³ s amelyben talán a honor szót kellene keresnünk. Ezek szerint Arácson, a vár más tartozékaival gyakran együtt említett faluban, a királyi honorbirtokkal együtt járó népek laktak. Az elmondottak alapján 1373-ban az apáttól független, minden bizonnyal a királyi honorhoz tartozó népek éltek a vár tartozékain, akik a tihanyi várnagy, mint a királyi vár és birtokközpont irányítójának vezetése alatt állhattak.

Milyen birtokok tartozhattak tehát a királyi várhoz? Ha az előbbieken felsorolt birtokok, akkor miért az apát és nem a várnagy pereskedett értük? Hol máshol lehettek a királyi vár birtokai, ha nem ezekben a falvakban? Mikor kerültek ezek a falvak a vár tartozékai közé? Hogyan működhetett egyszerre egy helyen egy monasztikus rendi monostor és egy királyi vár, mint uradalmi birtokközpont? Esetleg létezett a monostortól világosan elkülöníthető és megkülönböztethető helyen álló királyi vár – például a Csúcs-hegyen? Ezt a feltételezést gyengíti, hogy amint látható volt, a XVI. század elején már a várban álló monostorról szólnak a források. Esetleg lerombolták a korábbi királyi várat, mint történt a Jászó mellett a prépostság földjén emelt királyi várral a XV. század elején?⁶⁴ Vagy pannonhalmi párhuzamok alapján feltételeznünk kellene, hogy az 1350-es évek tájékától azok a várnagyok, akik valamely báróhoz nem egyértelműen kapcsolhatóak, az apát tisztviselői lettek volna? „János várnagy Vilmos apát szolgálja” olvasható az 1351–54 közötti pannonhalmi várnagyról; az 1357–58 között Pethus várnagyról pedig ismét mint az apát „famulusáról” olvashatunk.⁶⁵ Pannonhalmán az 1330-as évek után 1391-ig királyi várnagyot nem ismerünk, s a többi bencés vagy más rendi vár esetében is csak egy-egy esetben van tudomásunk világi birtokosról a XIV. századból. Rengeteg kérdés, választ csak szélesebb körű kutatással lehetne kapni.

Egy korszak vége: 1392

I. Lajos halála, 1382 egy korszak végét jelentette a tihanyi vár birtoklástörténetét tekintve is. Zsigmond uralkodásának első évtizedében a királyi várak számára több mint 50%-os csökkenése figyelhető meg. Az új uralkodó a bizonytalan helyzetben uradalmak eladományozásával igyekezett híveket szerezni, de sokszor már csak a kész helyzetet szentesítette egy-egy adománylevél kiállításával. Tihany volt királyi vár eladományozásáról 1389-ből van adatunk: a veszprémi

káptalan bizonyította, hogy előtte Tihany várát, amelyet Somosi Péter fia János „királyi engedéllyel nemrégiben kapott” 2500 forintért sógorának, *Prodavizi Ördög István* mesternek vetette zálogba.⁶⁶ Ördög István az Ákos nb. Mikcs bán – I. Károly egyik első híve – leszármazottja. István testvére, Ákos, nagyjukhoz hasonlóan szlavón bán lett, azonban István mintha elégedetlennek tűnne saját pozícióival: már 1358-tól kezdve értesülünk hatalmaskodási ügyeiről, amelyekben általában rá nézve született elmarasztaló ítélet.⁶⁷ Pályafutása a megszokott módon indult: 1355-ben a testvérel együtt voltak bírótársak a királyi udvarban.⁶⁸ Később várak élén találkozunk vele: a még a Mikcs bán által kapott Körös megyei Szentgyörgy birtokon építtetett várat 1378 előtt,⁶⁹ de az övé volt a szintén Körös megyei Kővár (Kőkapronca) és Tapalóc is; országos méltóságig, vagy akár ispánságig azonban nem emelkedett. István Körös megyén kívül birtokos volt Somogy megyében, Babócsán is. Vagyonat mutatja, hogy Zágrábban telke, malma és fürdője is volt.⁷⁰ Tihany illeszkedhetett Dráván inneni birtokainak sorába, különösen úgy, hogy a zálogba vétel idején, 1389 januárjában testvére, ifj. Ákos bán kezén volt a szomszédos Hegyesd vára.

Ákos 1390-ben bekövetkezett halála után Zsigmond fokozatosan igyekezett csökkenteni a Szlavóniában birtokos család befolyását. Ördög István ezért Lackfi Istvánhoz, a nagy hatalmú szlavóniai báróhoz csatlakozhatott, aki ezekben az időkben nádor, lovászmester, Komárom, Győr és Veszprém megye ispánja is volt.⁷¹ Jelzésértékű, hogy amikor 1392-ben Lackfi elveszítette nádori méltóságát, a tihanyi vár is visszakerült az apátsághoz.⁷² Az 1397-es bárói felkelés után Ördög István hűtlenségének jutalma jószágvesztés lett.⁷³ Megengedhető feltételezés, hogy a Lackfi István és familiárisai visszaszorításának folyamatába illeszthető a tihanyi várért az apát által indított per, amelyben a tihanyi apátság végül visszaszerezte korábban elidegenített birtokait.

A Somosiakról eddig még nem esett szó, érdemes

megvizsgálnunk az ő szerepüket is a történetben. Somosi Péter fia János 1387-ben a hűtlen Horvátiakkal szemben segítette a királyt a korona elnyerésében, ezért cserébe a Sáros megyei „Sáros és Zakal várak tartozékai közt fekvő” birtokokat kap jutalmul.⁷⁴ Róla más alkalommal, mint az udvarból különleges ügyben kiküldött királyi emberről értesülünk, aki a szepesi préposttal közösen járt el egy ügyben.⁷⁵ Egyetlen adat mutatja a Somosiak dunántúli jelenlétét: a Dunántúlon is birtokos Prodavizi Ördög István felesége Somosi Katalin, Somosi János testvére volt. Meglepetéssel értesülhetünk arról, hogy 1395-ben ugyanez a János – miután korábban Tihanyt zálogba adta sógorának, akitől pedig a király a tihanyi apát által kezdeményezett per után elvette azt – Tihany várát, az örökölt, szerzett és szolgálataiért királyi adományul kapott birtokával együtt Zsigmond új adományul adja János unokatestvérének, Somosi Pál fia Istvánnak!⁷⁶

Az oklevél alapján az ellentét úgy oldható föl, hogy a benne szereplő *Tyhon* nem Zalában, hanem Abaújban keresendő. 1293-ban kerülhetett ez a Tihany az Aba nb. Somosi György fiainak birtokába, s 1351-ben adták végül el.⁷⁷ A zavaró az, hogy az 1395-ös oklevélben „Zala megyei Tihany vár” szerepel, de Szabolcs, Sáros, és Abaúj megyei tartozékokról szól a király adománya. Vagy nyilvánvaló tévedéssel van dolgunk, amelyben Zsigmond, esetleg az írnok a dunántúli Tihannal keverte volna össze az abaújit, vagy – ami a valószínűbb – a Somosiak ügyes hamisítása jöhet szóba volt abaúji birtokaik visszaszerzésével kapcsolatban.

Akárhogy is történt, a félsziget és a benne álló vár hosszú időre eltűnik a forrásokból, s csak akkor bukkan fel újból, amikor már commendatorok, nem rendi előljárók kerülnek a monostor élére egy újabb zavaros időszak beköszöntekor. A XVI. század elejének turbulens rendi viszonyait követően a század első harmadától végül biztosan királyi kézbe került a vár, s mint a kiépülő végvár vonal egyik tagja, ennek a tihanyi várnak története már jóval ismertebb, mint középkori elődjéé.

JEGYZETEK

RÖVIDÍTÉSEK

- AO = NAGY I. – TASNÁDI NAGY Gy. (szerk.): *Anjou-kori okmánytár / Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis*. I–VII. Budapest 1878–1920.
- ÁKL = MAKKAI L. – MEZEY L. (válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta): *Árpád- és*

Anjou-kori levelek XI–XIV. század. Budapest 1960.

ÁÚO = WENZEL G. (közéteszi): *Árpád-kori új okmánytár. Codex diplomaticus Arpadianus continuatus*. I–XII. (Mon. Hung. Hist. Dipl.) Pest, Budapest 1860–1874.

BÉL = BÉL M.: *Zala vármegye leírása*. Fordította Szabó Béla. In KÁLI Cs. (szerk.): *Zala megye*

a XVIII–XIX. században két korabeli leírás alapján. (Zalai Gyűjtemény 46.) Zalaegerszeg 1999, 11–70.

- BENDEFY 1973 = BENDEFY L.: A juti gátak és a Balaton török-kori magas vízállása. In: Kanyar J. (szerk.): *Somogy Megye Múltjából*. Levéltári Évkönyv 4. Kaposvár 1973, 113–128.
- BENKÓ 1913 = BENKÓ M.: *A tihanyi félsziget*. Budapest.
- CD = Georgius FEJÉR (stud. et op.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* I–XII. Budae, 1829–1844.
- CSÁNKI 1890–1913 = CSÁNKI D.: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Budapest.
- DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Budapest.
- DL = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár. Budapest.
- ENGEL 1977 = ENGEL P.: *Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban*. Budapest.
- ENGEL 1996 = ENGEL P.: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. I–II. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Budapest.
- ENGEL 1998 = ENGEL P.: *Nemesi társadalom a középkori Ung megyében*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 25.) Budapest.
- ENGEL 2001 = ENGEL P.: *Magyar középkori adattár. Magyarország világi archontológiája 1301–1457. Középkori magyar genealógia*. Budapest, 2001. [CD-ROM]
- ENGEL 2003a = ENGEL P.: Honor, vár, ispánság. In: Csukovits E. (szerk.): *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2003, 101–161.
- ENGEL 2003b = ENGEL P.: Az ország újraegyesítése. I. Károly küzdelmei az oligarchák ellen (1310–1323). In: Csukovits E. (szerk.): *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Budapest 2003, 320–408.
- ERDÉLYI 1908 = ERDÉLYI L.: *A tihanyi apátság kritikus oklevelei*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből 21.) Budapest.
- FÜGEDI 1977 = FÜGEDI E.: *Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon*. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, új sorozat 82.) Budapest.
- GRÜNN 1902 = GRÜNN A.: I. Károly király gyűrűpecsétje. *Turul* (1902/2) 54–60.
- GYÖRFFY 1963 = GYÖRFFY Gy.: *Az Árpád-*

kori Magyarország történeti földrajza / Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I. Budapest.

- HOLUB 1933 = HOLUB J.: *Zala megye története a középkorban*. III. A községek története. Pécs. [kézirat]
- HOLUB 1917 = HOLUB J.: Zala vármegye vámhelyei és úthálózata a középkorban. *Századok* 51 (1917), 45–60.
- HOLUB 1963 = HOLUB J.: *Zala megye középkori vízrajza*. Zalaegerszeg.
- HOLUB 1929 = HOLUB J.: *Zala megye története a középkorban*. I. Pécs.
- KOPPÁNY 1993 = KOPPÁNY Tibor: *A Balaton környékének műemlékei*. (Művészettörténet – Műemlékvédelem III.) Budapest.
- KRALOVÁNSZKY 1994 = KRALOVÁNSZKY A.: A tihanyi vár 1982. évi feltárása. *Műemlékvédelem* 38 (1994), 209–218.
- KURCZ 1988 = KURCZ Á.: *A lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században*. Budapest.
- MAKSAY 1972 = MAKSAY F.: Benedekrendi gazdálkodás Tihanyban a XIII–XIV. századi struktúraváltás idején. In: Kanyar J. (szerk.): *Somogy Megye Múltjából*. Levéltári Évkönyv 3. Kaposvár 1972, 3–12.
- MRT 1969 = ÉRI I. – KELEMEN M. – NÉMETH P. – TORMA I.: *Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás*. Magyarország Régészeti Topográfiája 2. Budapest.
- PÓR 1890 = PÓR A.: Az Osl-nemzettség története a XIII. és XIV. században. *Turul* (1890/4) 153–200.
- PRT = ERDÉLYI L. – SÖRÖS P. (szerk.): *A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története I–XII*. Budapest 1902–1916.
- RA = SZENTPÉTERY I. – BORSA I. (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke / Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Budapest 1923–1987.
- RAINER 2003 = RAINER P.: Tihany, Óvár (rövid jelentések). In: Kisfaludi J. (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2000*. Budapest.
- RAINER 2004 = RAINER P.: Tihany (rövid jelentések). In: Kisfaludi J. (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 2002*. Budapest.
- REGENYE 2002 = REGENYE J.: Tihany, Óvár (rövid jelentések). In: Kisfaludi J. (szerk.): *Régészeti Kutatások Magyarországon 1999*. Budapest.
- SÁGI 1968 = SÁGI K.: A Balaton vízállástendenciái

- 1863-ig a történeti és kartográfiai adatok tükrében. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 7 (1968), 441–468.
- SOÓS 1916 = SOÓS E.: *A tihanyi vár története, hadi és műleírása*. Budapest.
- SZÜCS 2002 = SZÜCS J.: *Az utolsó Árpádok*. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Engel Pál. Budapest.
- TATÁRJÁRÁS = NAGY B. (szerk.): *Tatárjárás*. (Nemzet és emlékezet) Budapest 2003.
- UZSOKI 1971 = UZSOKI A.: *Helyszíni szemle. Tihany, Csúcshegy*. MNM Adattár, XVII. 186/1971.
- VERESS 1996 = VERESS D. Cs.: *Várak a Balaton körül. A balatoni várak hadtörténete*. Budapest.
- VO = GUTHEIL J.: *Veszprém város okmánytára. Oklevelek a veszprémi érseki és káptalani levéltárakból (1002–1523)*. Kredics L. (kiadásra előkészítette), Hermann I. (szerk.). (A Veszprémi Egyházmegye Múltjából, 18.) Veszprém 2007.
- VOP = ÉRSZEGI G. – SOLYMOSI L. (összeáll.): *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526)*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.) Veszprém 2010.
- WERTNER 1908a = WERTNER M.: Újabb nemzeti kutatások. Pécz nembeliek-e az ifjabb Ludbregiek? *Turul* (1908/3) 132–137.
- WERTNER 1908b = WERTNER M.: Az 1327. évi tihanyi oklevél hamisságáról. *Kiadatlan oklevelek. Történelmi Tár* (1908) 388–390.
- ZÁKONYI 1963 = ZÁKONYI F.: A tihanyi vár három alaprajza. *Műemlékvédelem* 7 (1963) 230–234.
- ZÁKONYI 1966 = ZÁKONYI F.: A balatoni várak hiteles rajzai 1651-ből. *Műemlékvédelem* 10 (1966) 137–141.
- ZO = NAGY I. – VÉGHELY D. – NAGY Gy. (szerk.): *Zala vármegye története. Oklevéltár I–II*. Budapest 1886–1890.
- ZsO = MÁLYUSZ E. – BORSÁI. – C. TÓTH N. (összeállította): *Zsigmondkori oklevéltár I–X*. Budapest, 1951–2007.
- ZSOLDOS 1999 = ZSOLDOS A.: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágyok történetéből*. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) Budapest.
- ZSOLDOS 2002 = ZSOLDOS A.: A királyné udvara az Árpád-korban. *Századok* 136 (2002) 267–302.

¹ „Castrum prefatum in quo monasterium ipsum Sancti Aniani consistit” – PRT X. no. 147. (692.)

² PRT X.

- ³ HOLUB 1917.; HOLUB 1929.; HOLUB 1933.; HOLUB 1963.
- ⁴ CSÁNKI 1890–1913, I. 26.
- ⁵ ERDÉLYI 1908.
- ⁶ Például egy hamis oklevél szerint már 1327-ben visszakapta az apátság az uralkodótól a várat. Lásd KRALOVÁNSZKY 1994, 214. vagy VERESS 1996, 44.
- ⁷ BENKÓ 1913, 6.
- ⁸ MRT 1969, 194.
- ⁹ „Tradidit enim inibi gloriosus prefatus rex locum prescriptum, in qua eadem insula scilicet fundata est ecclesia cum suis terminis, quorum nomina sic adnotantur. Et (! est) lacus in circuitu et vallum ab antiquis labore manum operatum et factum” – PRT X. no. 8. (503.) Ez a tó minden bizonnyal a később lecsapolt Külső-tó, amelynek elvezető csatornája részben a már említett római eredetű árokba torkollik, ami a Balatonba vezette le a tó vizét. Az árok vízellátása és a félsziget „sziget-volta” kapcsán figyelembe kell venni a Balaton vízállás-ingadozásait is. A történeti hidrológiai kutatások szerint a tó vízszintje a római kori 104 méteres vízállásról a honfoglalás korában 106,5–107,5 méterre, majd a XVI. század közepére akár 110 méterre is emelkedhetett. BENDEFY 1973, 114., SÁGI 1968, 445.
- ¹⁰ „Ubi (...) ipsum capitulum in possessione integrarum decimarum (...) videlicet Apati, extra murum et fossatum ibidem existenti, et aliorum porcionum possessionariarum ipsius domini abbatis, scilicet in Arach, Kek, Fyred predicta, Syske, Assofew, Kewesd, Ermenes, Odwary, Zewles, Kyspechel et Dergeche Sancti Petri vocatis habitarum, in possessione vero integrarum decimarum intra predictum murum et fossatum dictum dominum abbatem reperisset.” – ZO II. no. 175. (403.)
- ¹¹ RAINER 2004, 283.
- ¹² MRT 1969, 197.
- ¹³ REGENYE 2002, 256., RAINER 2003, 218.
- ¹⁴ SOÓS 1916, 10–15. Soós Johannes Novak 1822-ben készült főoltárképét alapul véve a tihanyi várat erre a kiemelkedésre helyezi. Kétségtelen, hogy az apátsági templom főoltárképe a nyugat felől ábrázolt monostortól balra, tehát északra jelöl egy nem is kisméretű várat. Gondolatmenetét tovább folytatva egy, valószínűleg a Kálváriával azonosítható ponton már öregtoronyról beszél, amelyet az ott található két dombocskával azonosít. A XX. századi régészeti feltárások nem igazolták Soós elképzeléseit.
- ¹⁵ A három rajzot és az ásatásról készült beszámoló

lót lásd KRALOVÁNSZKY 1994, 214. Zákonyi a rajzok alapján még az ásatások előtt fölhívta a figyelmet arra, hogy a Turco-féle XVI. századi rajz Tihany esetében nem feltétlenül megbízható. Ez ugyanis a templom belsejében elég egyedi módon ábrázolja az oszlopokat, valamint a templom tornyainak számában is alapvető különbség van köztük és a két XVII. századi, Octaviano Leuckharden által készített rajz között. Ha összevetjük az 1569-es rajzot a későbbiekkel, további eltéréseket is regisztrálhatunk: a Turco-féle rajz olyan erősítéseket is ábrázol, amit a másik kettő nem. Egyetlen példát megemlítve, a Takaró Mihály kapitány (1554–58) által készített jelentések alapján a vár leggyengébb pontja a kapu volt. Turco ezt kaputoronnyal ábrázolja, a XVII. századi rajzok azonban nem, és Kralovánszky sem talált megerősített kapura utaló fal- vagy alapozásmaradványokat. ZÁKONYI 1963, 231., ZÁKONYI 1966, 141.

16 BÉL 40.: „A Zala vármegyei várak között jelentős hely (ti. Tihany). (...) A Balaton tavának öblében egy meredek, s oszlop módjára a magasba emelkedő sziklán áll a vár. (...) A vár maga szerény terjedelmű, talán 100 várőrző befogadására alkalmas.”

17 A vár tartozékait a György apát által a vár viszszerzéséért indított perben említik. PRT X. no. 83–87. (588–597.)

18 A római eredetre példa VERESS 1996, 15. MRT 1969, 193. és 196.: „valószínűleg a Csúcs-hegyen kell a 13–14. századi forrásokban szereplő tihanyi vár helyét keresnünk, (...) a maradványok feltétlenül középkoriak.” UZSOKI 1971; KOPPÁNY 1993, 23. Pusztulása a XVII. századra biztosan bekövetkezhetett, mivel Leuckharden sem említi meg. A mérnök ugyanis a felmért várak ábrázolásaihoz kommentárokat is fűzött, számba véve a potenciális erősítéseket, s így feltehetőleg megemlítette volna a félszigeten stratégiai fekvésű Csúcs-hegyi őrtornyot is.

19 PRT X. no. 8. (502–517.). A forrás hallgatása nem feltétlenül perdöntő azonban. Engel hívta föl a figyelmet arra, hogy a XIII. század közepe, a kikristályosodó várfogalom (vár és uradalom – castrum et pertinentiae) használata előtt a forrásokban nem szereplő helyeken is állhattak várak. Ennek esetünkben éppen a birtokregisztrum szokatlan részletessége mond ellent, tehát a vár nagy biztonsággal ekkor még nem állt

20 Az 1242. február 2-án keltezett, pápának írt levélben arról értesülhetünk, hogy a tatárok a Dunán átkelve „szerte száguldoztak a vidéken, telve rosszindulattal, hogy végrehajtsák gonosz szán-

dékaikat, mi pedig többen, jól felfegyverkezve bevettük magunkat Székesfehérvár, Veszprém, Tihany, Győr, Pannonhalma, Mosony, Sopron, Vasvár, Németújvár, Zala, Léka, s túl a Dunán: Pozsony, Nyitra, Komárom, Fülek, Abaújvár váraiba és más erősített helyekre” – ÁKL 154–156., újabban TATÁRJÁRÁS 177–178. A forrásból nem derül ki egyértelműen, hogy Tihany esetében „várrol” vagy inkább „erősített helyről” van szó.

21 „Castrum ipsius monasterii necnon villam Apaty et insulam, que appellatur Thyhan, cum omnibus pertinentiis suis” – PRT X. no. 21. (525–528.)

22 VOP no. 114. (178–180.)

23 „Subiecta novissime paupertati, iam laudis divine fere omnino organa sunt suspensa” – CD V/2. 367–369. Maksay Ferenc más véleményen van a monostor hanyatlását illetően. Ő a XIII. században végbemenő gazdasági struktúraváltást, vagyis a személyhez kötődő terhek rendszere helyett a kialakuló jobbágytelkekre épülő szolgáltatások akkori kezdetlegességét okolja az átmeneti hanyatlás miatt. Mindkét elméletnek igaza lehet, és együttesen okozhatták az 1276-os pusztulást valószínűleg. MAKSAI 1972, 10.

24 VO no. 100 (153–155.)

25 CD VI/2. 87–93. o., és ÁÚO III. no. 93. (140–144.)

26 ENGEL 2003a, 102–103.

27 „Magister Ladislaus comes Tholnensis et castellanus de Tykonio” – DL 76367.

28 A veszprémi püspökség és a Kőszegi rokonság kapcsolatát látszik alátámasztani az is, hogy Bicskei Gergely választott esztergomi érsek 1299-ben magát önkényesen pápai követnek „kiáltotta ki” és ezzel egyúttal a pápa által támogatott Anjou Károly uralmát elismerve az összes püspököt Veszprémbe hívta zsinatra. A hazai főpapság ekkor azonban III. András oldalán állt és nem voltak hajlandók a „hűtlenek és az ország békéjének felforgatói közé, e veszedelmes és mindenképpen gyanús helyre” elmenni. Bicskei is meghátrálásra kényszerült később és Kőszegi Iván oltalmában keresett menedéket a Dráván túl. SZŰCS 2002, 472–473.

29 ENGEL 2003b, 353.

30 ENGEL 2003b, 347. és PRT II. 205–206.

31 ENGEL 2003a, 131–132.

32 ENGEL 1996, I. 444.

33 Magyar Pál fölemelkedése, pályafutása önálló vizsgálatot érdemelne, amelyre itt nem vállalkozhatunk. Leggyakrabban gimesi várnagyként fordul elő az oklevelekben, bár 1340-ben mint

kincstartót láthatjuk (ENGEL 1996, I. 472.). Mint várnagy – tehát nem az ország főméltóságainak egyike – szerepel az 1328-as brucki szerződés aláírói között, s egy 1336-os eset is azt mutatja, hogy bejáratos volt az udvarba. Ekkor ugyanis egy hamis királyi pecséttel ellátott oklevelet mutattak be többek között neki is, aki a többiekkel egyetértésben megállapította, hogy „az oklevelet nem az ő jegyzőik írták és a rányomott pecsét különbözik a király eredeti gyűrűpecsétjétől”. (GRÜNN 1902, 55. Hivatkozik erre FÜGEDI 1977, 76. „*Quibus ipsum verum sigillum domini regis notum erat manifeste fecissemus exhiberi*” – DL 2985.)

ENGEL 1996, I. 317., DL 50568 (regeszta).
HOLUB 1929, 74.

KURCZ 1988, 70. Margit rokonsága, a későbbi zalai ispánokat adó Gersei Pető család tagjai pereskedtek Magyar Pállal és feleségével 1352-ben: AO V. no. 350. (564.): „A vasvári káptalan előtt Mákfai Márk fia Pető Magyar Pált és nejét és László nevű fiukat Gerse nevű Vas megyei birtokuknak a remete Szt. Pál szerzetesei részére való eladományozástól tiltja.”

ENGEL 1996, I. 444.

ENGEL 1996, I. 361.

ENGEL 1996, I. 37. és 56.

„*Comes Andreas filius Kyliany vicesgerens magisterii tavernicorum*” – ZO I. no. 251. (373.)

DL 3660 (regeszta).

ZO I. no. 251. (373.)

ENGEL 1996, I. 180.

A királynéi bárók talán alacsonyabb rangúaknak számíthattak a királyi báróknál, azonban Árpád-kori párhuzamok alapján királyi után királynéi tisztség viselése egyáltalán nem számított visszalépésnek. ZSOLDOS 2002, 285.

KURCZ 1988, 54. Ha nem is mindig emelkedtek báróságra a korábbi lovagok vagy apródok, az udvartól távol élő társaikhoz képest nagy karriert futhattak be. Erre példa lehet a Károlyhoz csatlakozó cseh Csenik, az első aulae regiae miles. Volt Csák- és Aba-birtokokat kapott a királytól Vas megyében, majd veszprémi comes, később vöröskői várnagy, és tagja lesz azoknak az udvarból kiküldött bizottságoknak, amelyeket az uralkodó a jogtalanul birtokolt királyi várak visszaszerzésével bízott meg. KURCZ 1988, 44–45.

A magister titulusra lásd ENGEL 1998.

Köcski Sándorra visszakanyarodva: Köszegi familiárisként kezdte pályafutását, majd panonhalmi várnagysága után 1321-től Lietava várárt irányíthatta várnagyként, 1324-től haláláig a szintén Trencsén megyei Beszterce élén is ő állt

várnagyként, 1328-ig az országbírói hivatalt is viselte Sárvár várnagyságával együtt. Fia, Sándor 1323-ban a Trencsén megyei Óvár várnagya volt. (ENGEL 1996, I. 360., 280., 7., 386.) Másik példát véve Mikcs bán is, egyike Károly legkorábbi híveinek, elhelyezte az udvarban fiait: István, Ákos és László 1342-ben a királyi udvar lovagjai. Pár év múlva Ákos és István egymást váltotta Pozsega megye ispánjaként, együttesen viselték Sopron, Varasd és Vas megye ispánságát is, s Ákos még 1380-ban is a királyi aula tagja volt mint országnagy. (ENGEL 1996, I. 460., 164., 179., 487.; KURCZ 1988, 291.)

A családnak nevet adó Ludbreg várát 1359-ben kapta adományként a királytól: DL 101678 (regeszta). WERTNER 1908a, 134.

DL 4151: Lajos király Lackfi Istvánnak adományozta Csáktornya és Osztrogó várakat, megőrizvén az ott birtokos Chuz János jogait. 1353-ban birtokai védelmében a vasvári káptalan járt el – ZO I. no. 344. (541–543.)

DL 87886 (regeszta), ENGEL 1996, I. 444.

ENGEL 1996, I. 484.

ENGEL 2001, Oslí nem 5. tábla.

ENGEL 1996, I. 285.

ENGEL 1996, I. 176., 181., 236., 212. János is kitarított kedvenc hívei mellett: somogyi ispánsága idején alispánja Domokos fia Herbord, aki urát Vas megyébe is követte. Az Oslí nem részletesebb történetére lásd PÓR 1890, 153–200.

PRT X. no. 83–87. (588–597.)

„*Ad facies prenominati castris Tyhonuara nominati et per consequens predictarum possessionum Apaty, Keuesd, Ewrminus, Vduari, Dergeche, Pechel, Azoufeu, Fyred et Kekw vocatarum ac pertinenciarum earundem*” – PRT X. no. 83. (592.). Az ítéletlevelet 1392. november 22-én Zsigmond is megerősítette, és ugyanezre az eljárásra szólította föl a somogyi konventet, amely december 8-án kelt jelentésében már Ilsvai Leustáknak, az új nádornak számolt be a november 29-i birtokba iktatásról és örök birtokba adásról. A konvent december 10-én ünnepélyesebb alakban ismételt kiadta jelentését. A következő év elején, február 16-án Leusták nádor György apát kérésére a somogyi konvent december 8-i jelentését, valamint az azt elrendelő Lackfi nádor-féle és az azt jóváhagyó Zsigmond-féle okleveleket átírva megerősítette az apátságot a vár újbóli birtoklásában.

Wertner az oklevél arengája alapján mutatta ki ennek hamisságát, ugyanis Károly elsőszülött, Károly nevű fiának váratlan halála miatt, annak lelki üdvéért adományozta vissza a várat régi tu-

lajdonosának: „*cum nos devota consideratione ducti et promoti pietate ad ea, que officio nostri regiminis incumbunt, novissime diebus istis karissimo primogenito nostro Karulo parvulo, vocante divina voluntate, decedente, ob nostrarum et eiusdem filii nostri ac progenitorum nostrorum sempiternam salutem votum voverimus restituendi universas possessiones ecclesiarum regni nostri quarumlibet ac iura omnia*” – PRT X. no. 56. (549–550.). Hasonló okból adományozott a király 1323-ban, fia halálának évében a pozsonyi káptalannak is, amely oklevél szavai szó szerint megegyeznek a György apát által fölmutatott irat szavaival. Wertner logikusan teszi föl a kérdést, hogy fia halála után miért várt volna négy évet a király az adományozással, ami különösen figyelemreméltó akkor, ha figyelembe vesszük, hogy Károlynak 1324-ben László, 1327. március 2-án pedig Lajos nevű fiai is megszületettek. Ezek alapján Wertner jogosan tarthatja hamisítottnak az oklevelet. WERTNER 1908b, 389–390. Wertner írása végén fűzi hozzá, hogy utólag szerzett csak tudomást Erdélyi hasonló eredménnyel végződő vizsgálatáról, tehát a két történész egymástól függetlenül is ugyanarra az eredményre jutott, ami legalábbis hitelessé teszi véleményüket. ERDÉLYI 1908, 105. Ő is az arengában foglaltak felől közelíti meg a problémát, továbbá kitér az oklevélben foglaltak tartalmi furcsaságaira is.

58 „*Ipsae castrum videlicet insule Tykonienis cum pertinenciis suis universis ac possessiones (etc.)*” – PRT X. no. 56. (550.) A nevezett birtokok több más esetben is együttesen szerepelnek az oklevelekben, így több határjárásban (1092: PRT X. no. 4. (496–500.), 1231: PRT X. no. 10. (517–518.), 1358: PRT X. no. 69. (555–558.), jóllehet valamennyi XIV. századi hamisítvány), illetve a veszprémi püspökkel szemben éppen e birtokok tizedeiért folyó pereskedésben (ZO II. 402–404., ZO 404–408., ZsO V. 2188.). A birtokok együtt történő szereplése a földrajzi fekvésen, vagyis a közvetlen szomszédságon túl egyúttal egy kialakult birtoktestre is utalhat.

59 A teljesség igénye nélkül a PRT X. kötet oklevéltárából néhány oklevél: 1314: PRT X. no. 50. (547.), 1322: PRT X. no. 52. (548.), 1337: PRT X. no. 50. (551–552.), 1355: PRT X. no. 66. (555.), 1358: PRT X. no. 69. (555–558.), 1360: PRT X. no. 71. (559–560.), 1388: PRT X. no. 78. (577–582.).

60 1308: PRT X. no. 48. (545.), 1309: VR 43., 1314: PRT X. no. 50. (547.), 1318: VR 90., 1320: PRT X. no. 51. (546.), 1325: PRT X. no. 54. (549.), 1398: PRT X. no. 95. (602–609.).

61 A királyi várspánságok nem szabad jobbágy, vagyis előljáró rétege ekkor igyekezett a szervienzi, királynak szolgáló réteg „fárvizein” hasonló vagyoni állapotuk apropóján a nemességbe olvadni. ZSOLDOS 1999, 158–185.

62 „*Jacobus dictus Ordas, officialis magistri Petri filii Chenyk, et Benedictus filius Egidii, castellanus de Tykonio, Benedictus filius Demetrii, Valentinus filius Nicolai et Jacobus filius Myke, nobiles iobagiones eiusdem castri in villa Vduori residentes*” – PRT X. no. 75. (572.)

63 „*In possessione seu terra Arach vocata, in comitatu Zaladiensi existenti, habitas nomine condicionariorum regalium, vulgariter horonnepe vocatorum*” – PRT X. no. 75. (569.)

64 ENGEL 1996, I. 333.

65 „*Johannes castellanus et Stephanus litteratus famuli Villermi abbatis*” – PRT II. 206. 3. lábjegyzet

66 „*Per regiam maiestatem de novo sibi datum*” – PRT X. no. 79. (582–583.)

67 AO VII. no. 182. (328–330.), amelyben a zágrábi püspök tizedszedő papjait fosztja ki és vereti meg. ENGEL 1996, I. 481.

68 FÜGEDI 1977, 198.

69 Babócsára: ZsO I. 5302., Zágrábra: ZsO I. 5181.

70 ENGEL 1977, 33.

71 ENGEL 1996, I. 4.

72 ZsO I. 5302., a Lackfiak hűtlenségére lásd még ZsO II. 7599.

73 ZsO I. 703.

74 ZsO I. 320.

75 „*Castrum Thyhon in Saladiensi (...) quasdam possessiones ipsorum Kekas et Chuz in Sabauch, Janosa in Sarus ac Ilsva in Abaujvariensi comitatibus habitum et existentes*” és a oklevél másik oldalán: „*transumptionales confirmationales Sigismundi regis (...) concessionalium super data Johanni filio Petri de Somos facultate donandi libere testandi (...) castrum suum Tihon in Zaladiensi et possessiones Kekas, Chuz Szaboltsiensi, Janusa Sarosjensi et Ilsva Abaujvariensi comitatibus existentes et donationaliter aqisitas et consensualitem super dicta per eundem Joannem castri Tihon fratruelibus suis Stephano, Iwanca et Alexio de Somos testamentaria donatione pro eisdem emanat*” – DF 269869.

77 GYÖRFFY 1963, 151. „*possessiones ipsorum Thyhan in comitatu Abawyvar ... magistro Johanni filio Pethewch ... pro centum marcis*” adják el. Csánki I. 219.; AO V. no. 316. (520–521)